folklor/edebiyat, cilt:20, sayı:77, 2014/1

KIRGIZİSTAN MEZAR ZİYARETLERİ*

Barış İşçi Pembeci**

Giriş

Sovyetler Birliği'nin yıkılması Orta Asya ülkelerini bağımsız ülkeler haline getirmekle kalmadı, aynı zamanda bu ülkelerde İslam dinini marjinal konumundan toplumda aktif rol oynayan bir din haline getirdi. Bölgedeki dini canlanış dinamiklerini inceleyen çok sayıda sosyal bilimci dikkatini daha çok İslam'ın politik amaçlı kullanımına odakladı. Bu tek yönlü bakış, çok daha yaygın, uzun süreden beri toplum içinde süregelen, köklü İslami inanış ve pratiklerinin göz ardı edilmesine yol açtı. Orta Asya'daki dini canlanışın en belirgin göstergelerinden biri aslında kutsal yerlere yapılan ziyaretlerin yeniden canlanması ve popülerleşmesidir. Bölge genelinde aşınmış ve terk edilmiş türbeler, anıt mezarlar restore edilmekte ve buralara ziyaretçi sayısı gittikçe artmaktadır (Gross 1999, Kehl-Bodrogi 2005, Tyson 1997). Özbekistan'daki Nakşibendi Türbesi, Kazakistan'daki Yesevi Türbesi restore edilen en ünlü türbelere örnek olarak verilebilir.

Kırgızistan'da bu tür büyük türbeler yoktur, fakat din üzerindeki baskının

*Bu makale için gereken veriler Kırgızistan'da 2006-2008 yılları arasında yapılan 16 aylık etnografik alan çalışması sırasında toplanmıştır. Bu çalışma, Washington University in St. Louis, American University of Central Asia, Washington University International and Area Studies tarafından desteklenmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Muğla Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.

gevşemesiyle birlikte mazar denen daha küçük ölçekli ve çok yaygın olan kutsal yerlere ziyaret oldukça artmıştır. Bu makalede, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Kırgızistan'da mazar ziyaretlerinin neden arttığı incelenmiş ve mazar ziyaretlerinin popülerleşmesinin iki ana nedeni olduğu savunulmuştur. Birincisi, mazarlar üzerinde Sovyetler Birliği'nin din karşıtı politikasının bir parçası olarak uygulanan baskının kalkması sonucu insanların tekrar geleneksel dini pratiklerine dönmüş olmalarıdır. İkinci ve daha etken olan sebep ise Kırgızistan'ın bağımsız bir devlet olmasıyla içine girdiği politik, kültürel, ekonomik ve sosyal kargaşa içinde mazarların insanlara politik bir sembol, mücadele ve hayatta kalma olanağı sunmasıdır. Makaleye Kırgızistan'daki mazarlar hakkında genel bir tanımla başlanmakta, daha sonra mazarlarla ilgili ayrıntılı etnografik bilgi verilmektedir. Mazarlarla ilgili inanışlar, hikâyeler ve mazarlarda yapılan ritüeller anlatıldıktan sonra Sovyetler Birliği sırasında mazarlara karşı yürütülen politikalar incelenmektedir. Sonrasında, bağımsızlık sonrası ülkede ve toplumsal hayatta yaşanan kargaşa anlatılmakta ve mazarların nasıl bu kargaşa ile mücadele etmede bireylere yardımcı olduğu gösterilmektedir.

Mazar'ın Genel Tanımı:

Mazar kelimesi Arapça ve Türkçede ölünün gömüldüğü yer anlamındadır. Kırgızistan'da en sık kullanılan haliyle "kutsal yer" (ıyık c*er*) anlamına gelir. Bu kutsal yerler genellikle pınar, mağara, sıra dışı kaya oluşumları, karınca yuvaları, dağ ve ağaç gibi doğal oluşumlardır. Bazı mazarlar ise önemli olayların gerçekleştiğine inanılan yerlerde konumlanmıştır. Mesela, bir erenin dua ettiği, bir kahramanın öldüğü veya kaybolduğu yer, mazar olarak kabul edilir. Bazılarında yatan bir ölü olmasına rağmen bir yerin mazar olması için içinde bir ölünün olması şart değildir. Kırgızistan'daki mazarların çoğu bu çeşitlerin bir birleşimidir.

Bir kaç büyük örnek dışında, Kırgızistan'daki mazarların çoğu küçüktür. Sadece Talas bölgesinde 250 adet kutsal yer bulunmaktadır. İnsanlar bu yerleri tek başlarına ama daha çoğunluklu olarak diğer aile üyeleri veya arkadaşlarıyla ziyaret ederler. Bazıları ülkedeki veya bir bölgedeki mazarları dolaşmak için düzenlenen turlar aracılığı ile de ziyarete gelirler. Mazarlara ziyaret kolay ve esnektir. Hükümet tarafından idare edilen Manas Anıt Mezarı dışında, belirli ziyaret saatleri, kadınlar için ayrı yerler, yapılması gereken belli hareketler, resmi ritüeller veya dini bir rehber yoktur. Ziyaretçiler içinde mazar alanı içinde veya civarında *boz* ü*y* (Kırgız çadırı) kurup bir kaç gece kalanlar olur. Bazı mazar alanları içinde ise ziyaretçilerin gece konaklamaları için yapılar inşa edilmiştir. Bu tarz esnekliklere rağmen, temiz olmak, kadınlar için başın örtülü olması, sigara ve alkol içilmemesi, mazarın temiz tutulması gibi yazılı olmayan ama çoğunluğun uyduğu kurallar da mevcuttur.

Mazarlarla ilgili İnanışlar

Orta Asya genelinde ama özellikle de Kırgızistan'daki mazarlarla ilişkili inanışlar ve ritüeller bölge halkının İslam'ı kabulünden önce sahip olduğu "Ata Kültü" ve "Gök Tanrı" inancına bağlanabilir. Fakat bu inanışları ve ritüelleri, DeWeese'in (1994)

uyardığı gibi, İslamiyet öncesi dinin artıkları olarak görmek ve bunu bölgenin "gayri ciddi" Müslümanlaşmasının kanıtı olarak sunmak yanlıştır. Orta Asya halkı tanıştıkları İslami öğeleri yöreye özgü düşünce ve eylem modelleriyle sentezlemişlerdir. Bu bakış açısına göre, İslamiyet öncesi dini gelenekler yaşamaya devam etmekle kalmamışlar, aynı zamanda İslamiyet içinde kabul bulmuş, özümsenmiş ve İslami öğelerle bütünleşmişlerdir. Bu dini inanış ve pratikler, dine karşı baskıcı bir politika yürüten Sovyet rejimi sırasında zarar görmüş ve değişikliğe uğramışsa da bölge halkı arasında yaşamaya devam etmiştir.

Kırgızlardaki mazar inanışının arkasında "saklı dünya" anlamına gelen *kayıp düynö* kavramı vardır. Buna göre, insanlar öldüğünde "arbak"ları, yani ruhları, dünyayı tamamen terk etmez, bu saklı dünyada yaşamaya ve yaşadığımız dünyayı etkilemeye devam ederler. İnsanlarla iletişim kurar, onları cezalandırır veya ödüllendirirler. Kırgızlar, her mazarın bir *kasiyeti*, yani özel vasıfları, olduğuna ve kutsal bir ruh (*arbak*) tarafından iskân edilmiş olduğuna inanır. Her insan bu "arbak"lara başvurup yardım dileyebilse de onlarla direkt temasa geçenler "görülemeyen şeyleri görebilen" anlamına gelen *közüaçık*lardır. Kırgızlar, *közüaçık*ların ruhlarla iletişim kurabildiklerine, gelecek hakkında kehanette bulunabildiklerine ve insanların ekonomik, ailesel ve psikolojik problemlerinin çözümünde yardımcı olduklarına inanırlar. *Közüaçık*ların çoğu aynı zamanda geleneksel şifacı anlamına gelen *tabıp* olarak da bilinir. Birçok insan hastalıklarının tedavisi için ya tıp doktorlarından yardım bulamayınca *tabıplara* giderler ya da çözümü doğrudan *tabıp*larda ararlar. Her *k*özüaçığın kendine göre bir tarzı vardır, ama hepsi az da olsa İslam'ı bildiklerini iddia ederler, kadın *közüaçık*lar dualar, ritüeller sırasında başlarını örterler, alkol içmezler, abdestli ve temiz olmaya özen gösterirler. Evlerinde veya pazarlarda da çalışabilirler ama hepsinin ilişkili olduğu bir mazar vardır. Mazarların bütün bekçileri *közüaçık*tır ve *baş*çı olarak adlandırılır. Bekçi olmasalar bile mazarlara temizlenmek, arınmak, ibadet için mutlaka giderler, hastalarını da mazarın iyileştirici gücünden faydalanmaları için yanlarında götürürler.

Mazarlar ve Hikâyeleri*

Kırgızistan'daki mazarların tarihten günümüze sözel yol ile gelmiş hikâyeleri vardır. Bazı mazarların birbiriyle çelişen birden fazla hikâyesi de olabilir. Mazar civarında yaşayanlar bu hikâyeleri genellikle bilirler. Farklı yerlerden gelen ziyaretçilere ise mazar bekçileri tarafından anlatılırlar. Mazarların isimleri de bu hikâyelerle ilişkilidir. Talas bölgesinde bulunan "yavru deve taşı" anlamına gelen *Taylak Taş* buna güzel bir örnektir. Mazarın başçısının anlattığına göre mazarın hikâyesi Kırgızların Kalmuklar tarafından istila edildiği ve baskı altında tutulduğu zamanlara dayanır. Talas vadisini istila eden Kalmuklar, güzel genç kızları kaçırıp götürürmüş. Kaçırılan genç kızlardan birisi Karaköz imiş. Karaköz güneş kadar güzel, çiçekler kadar narin bir kızmış. Karaköz, Kalmukların komutanına gösterilince, komutan Karaköz'e âşık olmaktan kendini alıkoyamamış ve onunla evlenmeye karar vermiş. Karaköz bütün itirazlarına ve direnişine rağmen yaşlı

*Kırgızistan'da bulunan velilerle ilgili adak yerleri hakkında bilgi almak isteyenler Mayramgül Diykanbayeva (2009) tarafından hazırlanan doktora tezine başvurabilirler.

komutanın ikinci karısı olmuş. Aylar geçmiş ve Karaköz'ün gözünden akan gözyaşı değil, "yavru deveninki" gibi kanmış. Vatanını ve insanlarını çok özler, rüyalarında devamlı arkadaşlarını ve ailesini görürmüş. Gece gündüz Müslüman olmayan, insana benzemeyen kocasından ve birlikte yaşamak zorunda kaldığı insanlardan kaçma hayalleri kurarmış.

Bir gün eline bir fırsat geçmiş. Başka bir köye giden kocasının yokluğundan faydalanarak yanına dişi bir deve alıp kaçmış. Büyük zorluklardan sonra vatan topraklarına ulaşmış. İçine vatanının havasını çekmiş, suyundan içmiş. Tam köyüne gidecekken, arkasında at nallarının sesini duymuş. Hemen devesine binmiş ve kaçmaya başlamış. Sonra bir tarafı yalçın kayalık, bir tarafı uçurum olan çok dar bir patikaya gelmiş. Uçurumun altında çok deli bir nehir akarmış. Bu nehir içine ne düşerse düşsün yutar, bir daha da geri vermezmiş. Karaköz bir an ne yapacağına karar verememiş. Ya düşmanlara yakalanıp öldürülecek ya da dar patikadan geçerek hayatını tehlikeye atacakmış. Vatanında ölümü tercih ederek devesini patikaya sürmüş. Bu dar yolda çok hızlı giderken tam yolun ortasında devenin ayağı kaymış ve Karaköz ile birlikte nehre düşerek gözden kaybolmuşlar. Düştükleri anda arkalarından meğerse kendilerini takip etmiş olan devenin yavrusunun gökleri sarsan uluması duyulmuş. Yavru deve, annesinin ve Karaköz'ün düştüğü yere oturmuş ve bir daha kalkmamış. Hiç durmadan ağlayıp Karaköz'ün ve annesinin dönmesini bekliyormuş. Kederi belki de Tanrı'ya ulaşmış çünkü genç deve sonunda bir taşa dönüşmüş. Bugün Karaköz'ün ve devesinin boğulduğuna inanılan yer ile yavru deve olduğuna inanılan taş, mazar olarak ziyaret edilmektedir.

Oş şehrinde bulunan Sülayman-Too, yani Süleyman Dağı, tarihi hakkında birden fazla hikâye olması, çeşitli sayıda mazarı içermesi ve kutsallığına yaygın bir şekilde inanılması dolayısıyla ilginç bir örnektir. Kırgızistan'ın her bölgesinden ve çevre ülkelerden buraya ziyarete gelen olur. Birçok Kırgız, burayı "ikinci Mekke" olarak tanımlar. Süleyman Dağı, beş tepeli bir dağdır ve coğrafyası düz olan Oş şehrinin üzerinde 175 metre yükselir. Denizden yüksekliği 1175 metredir. Bu dağın tepesinde imparator Babür'e adanmış, adına "Babür'ün evi" denen 16.yy'dan kalma bir türbe bulunur. Babür'ün Hindistan'a giderken burada durduğu, dağa hayran kaldığı ve dua ettiğine inanılır. Türbeye giden patika üzerinde bulunan bir taşın kemik hastalıklarına iyi geldiğine inanılır. Taş, iyileşmek için kayan insanların aşındırmasıyla cilalı hale gelmiştir.

Süleyman Dağı ile ilgili olan diğer bir efsaneye göre Süleyman Peygamber, Fergana Vadisi'ne geldiğinde Süleyman Dağı'nda dinlenmiştir. Ziyareti sırasında, su problemi dikkatini çekmiş ve su vermesi için Allah'a dua etmiş. Bunun üzerine, bugün kutsal olarak kabul edilen Ak-Buura, Cannat Arık ve Cupaş Arık denen su pınarları meydana gelmiş. Dağın başka yerlerinde de, her birinin farklı bir hastalığa iyi geldiğine veya bir dileği gerçekleştirdiğine inanılan sıra dışı görünümlü kayalar, mağaralar ve pınarlar vardır. Mesela, Çakatamar denen mağaranın girişlerinden birinde bulunan odacığın bendine dokunulduğunda kısırlığa çare olduğuna inanılır. Dağda bulunan en ünlü mağaralardan ikisi Ruşan Unkur ve Esen Unkur mağaralarıdır. Bu mağaraların içinde taş çağından kalma el aletleri ile kutsal olduğuna inanılan kaya resimleri bulunmuştur.

Kaya resimleri dağın farklı yerlerinde de görülür. En çok rastlanan motif labirentler şeklinde resmedilmiş olanlarıdır. Ayrıca, yılan, yaşam ağacı, diğer hayvan figürleri sık rastlanan kaya resimleridir. Ruşan Unkur, mağaranın doğal yapısını bozacak şekilde müzeye çevrilmiştir. Esen Unkur ise Müslümanlar için kutsal bir yerdir. İnanışa göre Süleyman Peygamber'e çok bağlı olan bir ayakkabıcı bu mağarada yaşamıştır. Diğer bir mağaranın içinde ise kutsal perilerin yaşadığına inanılır. İnanışa göre, bu periler bazen çağrılara cevap verir ve bazen göze de görünür. Dağ ayrıca, Ravat Abulkhana ve Takht-ı Süleyman denen camileri, Asaf İbn Burkhia adlı bir anıtı ve Türk hamamı kalıntılarını barındırır.

Mazarlarda Yapılan Ritüeller

Dünyanın çeşitli yerlerinde olduğu gibi Kırgızistan'da da kutsal yer ziyaretçilerinin çoğunluğunu kadınlar oluşturur. Kadınlar mazarlarda aktif rol oynar, mazarın özelliklerini ve tarihini bilen, mazar başçısı, yani bekçisi olurlar ve ziyaretçilere rehberlik ederler. Başçılar aynı zamanda mazarlara göz kulak olur, bakımını üstlenir ve talepte bulunan ziyaretçiler için dua okurlar. Mazarlarda ibadete rehberlik eden resmi bir görevli olmasa da ziyaretçilerin çoğu mazar bekçisine, başka bir *közüaçık* ile gelmemişlerse, Fatiha suresini okumasını rica ederler. Bekçilerin yardımı istenir çünkü ziyaretçiler bekçilerin mazarın kutsal ruhu olduğuna inanılan *arbak* ile iletişim kurmasını sağlayan özel bir güçleri olduğuna inanırlar. Ziyaretçilerin bir kısmı dileklerini direkt "arbak"lara yönlendirirken bazıları da "arbak"ların sadece kendileri ile Tanrı arasında aracı olduklarına inanırlar. İnanışa göre, bekçilerin doğaüstü yetenekleri olduğu için dilekleri Tanrı'ya ya da "arbak"lara daha doğru ve etkili şekilde iletirler. Fatiha'dan sonra ise Kırgızcada yapılan dua anlamına gelen *bata* okunur ve toplu olarak dilekte bulunulur (*tülöö*). Dilekler çok çeşitlidir ama çoğunlukla bir hastalığın, kısırlığın tedavisine ve ekonomik problemlerin çözümüne yöneliktir. Yağmur yağması ve hayvanların, ekinlerin korunması için de dua edilir.

Mazarlarda en sık yapılan ritüel kurban kesmektir. Hayvan kurban edilmeden önce insanlar toplu halde ayağa kalkar ve Mekke'ye doğru dönerler. Kuran bilen bir kişi dualar okur. Hayvan kesilir, kurban Allah'a ve ölen yakınların ruhlarına adanır. Sonra bireysel ve toplu olarak *tülöö*, yani dilek duasında bulunulur. Mazarda yapılan bir diğer ritüel ise zikirdir. Zikir için mazara gitmeden önce karar verilir, gerekli hazırlıklar yapılır ve genelde gece mazarda geçirilir. Abdestli olmak gereklidir. Talas şehrinde katıldığım bir zikir töreni kutsal olduğuna inanılan dört *bulak*, yani su kaynağı, barındıran bir mezarın yanına yapılmış tek odalı taş bir yapının içinde gerçekleşti. Yedi kişi, salıyı çarşambaya bağlayan gece zikir töreni için burada toplanmıştı. Bu geceyi özellikle seçmişlerdi çünkü "arbak"ların yolunun bu gece Allah tarafından insanlara yardım etsinler diye açıldığına inanıyorlardı. Bu yedi kişiden üç tanesi dört gündür mazarda bulunmaktaydılar ve diğer dört kişi yakındaki köyden bu tören için gelmişlerdi. Bu yedi kişiden üç tanesi erkek (yaşları 24, 32 ve 70 yaşını geçkin), diğerleri yaşları 60 ile 30 arasında değişen kadınlardan oluşmaktaydı. En yaşlı olan kadın ile erkek *tabıp* idi. Yaşlı olan kadına *bübü* (genelde kadın *bakşılara* hitaben söylenir) diye hitap

edilmekteydi. Herkes günlük kıyafeti ile gelmişti, sadece kadınlar başlarını beyaz bir örtü ile örtmüşlerdi. İkisi dışında herkesin elinde birer tespih vardı. Akşam saatlerinde birlikte yemek yendi, sohbet edildi ve gece yarısı olduğunda zikir için hazırlıklar başladı. Yerdeki sofra kalktı, odanın kapısını ve pencerelerini kapattılar. Elektrik bulunmadığı için yanan mumları tazelediler ve daire şeklinde oturdular. Yaklaşık bir buçuk saat süren tören besmele çekerek başladı. Sonra yaşlı olan erkek *tabıp*, kelime-i şehadet getirdi ve diğerlerinin tekrarlamasını istedi. Törenin bundan sonraki kısmı biraz daha kaotik bir şekilde devam etti. Erkek *tabıp* Allah'ın ismini ritimli bir şekilde zikrederken *bübü* kadın Arapça dualar okuyordu. Diğerleri de daha çok fısıltı halinde ya duyduklarını tekrar ediyorlar veya kendi zikirlerini yapıyordu. Yaşlı *tabıp* ağlıyordu ve diğerlerinin de ağlamasını, Allah'ın kendilerini daha iyi duyacağını söyleyerek teşvik ediyordu. Bir süre sonra sesler kısılmaya başladı ve erkek *tabıp bübüden* bir dua okumasını istedi. Yaşlı kadın, bulunan herkesin iyiliği, ailelerinin sağlığı ve sorunlarının çözümü için Kırgızca dua etti. Son olarak ülkenin esenliğini diledi ve hep beraber *Oomiyin* (Âmin) diyerek töreni bitirdiler. Tören sonrasında kısaca neler hissettikleri birbirlerine anlattılar, bir süre başka konularda sohbet ettiler ve herkes odanın bir tarafında uyumaya çekildi.

Mazarlarda sık rastlanan bir diğer ritüel ise mum yakmadır. Bu ritüel özellikle kadınlar arasında yaygındır. Şikâyeti veya bir rahatsızlığı olan kadın bir *közüaçık* eşliğinde mazara mum yakıp dua etmeye gelir. Genellikle yedi adet mum yakılır ve sönünceye kadar *közüaçık* hastasının şifası ve refahı için dua eder. Dua Kuran'dan dualar ile Kırgızca yapılan dilekler karışımıdır. Eğer yedi mumun hepsi tamamen yanarsa dileklerin yerine geleceğine inanılır. Eğer yanmazsa, tekrar yedi adet yeni mum yakılır. Bu törenden sonra bazen tavuk veya horoz gibi küçük hayvanlar da kurban edilir. Kesilen kurban mazarı ziyaret eden diğer kişilere de dağıtılır.

İnsanların şifa bulmak için bir *közüaçık* eşliğinde mazarlara gelmelerine sıkça rastlanır. Tabip özelliğine sahip olan bir *közüaçık* hastasını özellikle içinde su bulunan bir mazara getirir, bazen birlikte bir kaç mazar da gezebilirler. Her tabibin kendine göre bir stili vardır. Mazarın şifalı olduğuna inanılan suyundan hastanın başına ve yüzüne değişen sayılarda temas ettirilir. Bazı tabiplerin özel gücü olduğuna inandıkları kamçıları, sopaları ve taşları olur. Bunları kullanarak da hastalarının vücuduna dokunur, hastalığın iyileşmesi için Arapça ve Kırgızca karışımı dualar okur.

Ziyaretçilerin mazarlarda yaptıkları diğer aktiviteler ise mazara veya yakınındaki bir ağaca bez parçaları bağlama, mazarı belli sayılarda dönme ve ona dokunmaktır. Mazarda ateş yakıp ekmek pişirme özellikle çarşamba günleri sık yapılan bir ritüeldir. Mazarlarda pişirilen ekmek eve götürülür ve şifa olması, şans getirmesi için sonraki günlerde tüketilir ve tanıdıklara dağıtılır. Bazı ziyaretçiler kutsal olduğuna inanılan pınarlardan su, kayalardan taş parçaları alırlar. Bununla, mazarla özleştirdikleri kutsal gücü yanlarında taşıdıklarına inanırlar. Bazıları mazarın gücünden daha yoğun bir şekilde yararlanmak için geceyi burada geçirirler. Mazarda uyudukları zaman mazarla özdeşleşmiş olan "arbak"ın rüyalarında görüneceğine ve kendilerine bir işaret, nasihat veya çare sunacağını ümit ederler. Güney Kırgızistan'da ziyaret ettiğim bir mazarın özellikle kısırlığa iyi geldiğine inanılıyordu. Kısır olduğunu düşünen kadın kutsal kabul

edilen küçük mağarada bir gece geçirir, mağarada kutsal olduğuna inanılan taşlardan birini karnının üstüne koyarak uyur. Eğer kız çocuk isterse parlak olan taşı, erkek çocuk isterse koyu renk taşı koyar.

Kırgızistan'daki kutsal yer ziyaretlerinin arkasında yatan motivasyonlar bir kaç temel kategoriye ayrılabilir. Mazar ziyaretlerinin bir amacı ibadettir. Bu ziyaretlerde amaç, kutsal yerle özdeşleşmiş aziz, sembol veya bunlar aracılığı ile Allah ile temasa geçmektir. Mazar ziyaretinin bir diğer motivasyonu belirli ve dünyevi bir amaca ulaşmaktır. Buna örnek olarak bir hastalığa çare bulmak için yapılan ziyaretler verilebilir. Kırgızistan'daki kadın mazar ziyaretçilerinden en sık duyduğum şikâyet kısırlıktı. Bu durum kısırlığın hâlâ kadın hastalığı olduğuna inanılmasından ve tıbbi tedavi olanaklarının çok kısıtlı olmasından kaynaklanmaktadır. Erkeklerden en sık duyduğum ziyaret maksadı ise iş bulmak, yurtdışında (genellikle Rusya ve Kazakistan) çalışmaya gittiklerinde kolaylık dilemektir. Kırgızlar mazarlara aynı zamanda hayat döngüsü içindeki önemli olaylar için de giderler. Mesela, bir çocuğun doğumunu kutlama ve bunun için şükranlarını iletme, bir yakının ölümünün yıl dönümünü anma bu ziyaretler için örnek oluşturur. Kutsal yerlere ziyaret aynı zamanda sosyal, ekonomik ve psikolojik baskılardan geçici süreliğine de olsa kurtulma amaçlı yapılır. Birçok Kırgız mazarlara güzel vakit geçirmek, ahbaplarıyla sohbet etmek, yiyip içmek ve eğlence amaçlı gelirler.

Mazar Ziyaretlerinin Canlanışı ve Anlamı

Sovyetler Birliği'nin Mazar Karşıtı Politikaları

Müslüman dünyanın diğer yerlerindeki kutsal yerler ile benzer özellikler taşısalar da, Orta Asya maruz kaldığı muhalefet açısından farklıdır. Kutsal yerleri ziyaret Müslüman toplumlarının hepsinde eleştirilse de, Orta Asya'da uygulanan karşı koyma çok daha sistematik bir şekilde yapılmıştır ve çeşitli motivasyonlarla farklı şekillerde pratiğe dökülmüştür. Sovyet liderler ancak 1950'lerin sonlarında halk arasındaki bu tür popüler inanışların ve pratiklerin var olduğunu ve Müslümanlar için hâlâ dini olarak önem taşıdıklarını fark ettiler. Sovyet otoriteleri o zamana kadar Müslümanların materyalist bir dönüşümden geçerek modernliğe başarılı bir şekilde eriştiklerine inandıkları için, onlara göre bu tür pratikler ve inanışlar ancak "İslam'ın artıkları" olabilirdi (Bknz. Poliakov 1992). Sorunu bu şekilde teşhis ettikten sonra, modernleşmeye engel olmaması için bu dini ve geleneksel "artıkları" temizleme işine koyuldular.

Kutsal yerlere ziyaretleri engellemek için başvurulan yollardan biri basın ve edebiyatı kullanmaktı. Bunlar aracılığı ile kutsal yerler kültünün topluma zarar verdiği, toplumun "geri kalmış" kısımlarında cahilliği artırmakla kalmayıp "asalaklığı" ve "dolandırıcılığı" cesaretlendirdiği iddiaları topluma enjekte edilirdi. Bunlardan başka, bilim insanları tarafından çok sayıda dersler düzenlenir ve bu derslerde halka mazarların ve mazarlarla özdeşleşen hikâyelerin ve mucizelerin sahte olduğu anlatılırdı. Sovyetler Birliği sırasında birçok kutsal yer tahrip edilmiş, yok edilmiş veya çürümeye bırakılmıştır. Büyük olanları ise ya dinlenme yerlerine ya da müzelere dönüştürülmüştür. Bu yolla kutsal yerler kutsallıklarından arındırılmışlardır (Louw 2007:326).

Sovyetler Birliği sırasındaki tüm yıpratma çabaları ve baskılarına rağmen mazarlar

önemini yitirmemiştir. 1980'lerde Sovyet baskısının azalması ve 1990'lardan beri de yasağın tamamen kalkması ile mazar ziyaretleri oldukça popülerleşmiştir. İnsanlar, baskı sırasında uzak kaldıkları köklü mazar geleneğini yeni anlamlar yükleyerek canlandırmışlardır.

Mazarların, Sovyet sonrası yeni anlamlar kazanmasına en iyi örneklerden biri özellikle entelektüel Kırgızların mazar geleneğini "Kırgızcılık" kavramına bağlama gayretleridir. "Kırgızcılık" kavramı en yakın anlamıyla Kırgızların özgün ve toplu hareket formları ve pratikleridir. Kırgızcılık hayatın her katmanıyla ilişkili kavramları barındırır. Kırgızların ekmek yapma biçimleri kadar basit veya göçmen hayat tarzı, inanış biçimleri, yerli tedavi yöntemleri ve politik olarak organize olma şekilleri kadar karmaşık olabilir. Kırgızcılık, entelektüellerin Sovyet rejimi diktelerinden bağımsız olarak Kırgız kimliğini pozitif bir şekilde yeniden tanımlamak için sık kullandıkları bir terim haline gelmiştir. Sovyetler zamanında, milli kimliği tanımlama yöntemleri daha çok Rus kültürünü ve dilini öven bir rejimin istekleri ve beklentileri ile sınırlıydı. Sovyet anlayışında Kırgızcılık, Kırgızların iyi birer Sovyet vatandaşı olmalarını engelleyen hatalarının sembolüydü. Sovyetlere göre göçmen olmak bir utanç kaynağıydı, Kırgız dili geri kalmıştı, modernleşme için gelenekleri terk etmek gerekirdi, mazarlar gibi gelenekler mantıksızdı vesaire. Bu baskın anlayışa göre Kırgızların İslam dinini uygulama şekilleri bile doğru değil ve sözde daha iyi uygulamaların gerisindeydi. Normal olarak, bu tür kısıtlayıcılar ve aşağılamalar Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla ortadan kalınca, Kırgızcılık, yani işleri Kırgızca yapmak, övünülecek bir şey ve Kırgız milli kimliğini yeniden tanımlama yolları arayanlar için bir sembol haline geldi.

Bu çerçevede, mazar inanış ve pratikleri Kırgız entelektüeller için Kırgızcılığın en önemli unsurlarından biridir. Mazar geleneği, Kırgızların milli özünü yansıtan tabii geleneklerinden ve değerlerinden biri olarak tanımlanmaktadır ve Kırgızların geleneklerini her türlü kısıtlama altında muhafaza ettiğinin göstergesidir. Bir Kırgız yazarın bir televizyon programında söylediği şu sözler mazarların yeni Kırgız kimliği için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (rumuz: Kuseyin, 2 Aralık 2007, Bişkek): "Mazarda ibadet millete ibadete eş değerdir".

Sovyetler Birliği Sonrası Kargaşa ile Mücadele

Kırgızistan, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bağımsız bir devlet olmasından sonra oldukça kaotik bir döneme girmiştir. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra istikrarlı bir politik düzen kurulamamış ve her deneme diğerinden daha kötü sonuçlar vermiştir. Bağımsızlığa kadar toplumda yerleşmiş olan dini, ahlaki, politik, ekonomik ve sosyal düzen önemini ve geçerliliğini yitirmiştir. Yani, Giddens'ın öne sürdüğü gibi insanların kaosa kadar geliştirmiş oldukları "ontolojik güvenlik" taslakları yıkılmış ve bu taslaklar sayesinde geliştirmiş oldukları tehlikelerle ve korkularla başa çıkma becerilerini kaybetmişlerdir (1991). Giddens'a göre, insanlar bu tür kaotik durumlarda "diğer insanların ve objelerin gerçeklik hissini kaybederler" (1971:36), kavramsal karışıklık ve güvensizlik hissedilir ve endişe devralır. Bu genel güvensizlik ve endişe hali derin bir kargaşa sürecinden geçmekte olan Kırgızların ruh halini açıklamaktadır.

Fakat Giddens'ın da vurguladığı gibi, yaşanan sosyal, psikolojik ve kültürel aşırı yer değiştirmeler aynı zamanda yeni intibak stratejilerinin, kavramları düzene sokma girişimlerinin ve tüm bu girişimlere bir anlam vererek yeni oluşan düzende amaçlı bir şekilde davranmayı sağlayan yeni taslakların gelişmesine yol açarlar.

Kırgızların özellikle son yirmi yılda artan mazar ziyaretlerini kaotik bir ortamda yeni anlamlar bulma, kendilerini güvende hissetme girişimleri olarak anlayabiliriz. Güvensizliğin ve kargaşanın hüküm sürdüğü yeni yaşam şartlarına uyum için bulunan çarpıcı bir yöntem de yeni mazarların keşfidir. Kırgızistan'daki bazı mazarlar çok eskidir ve tarihleri bir kaç yüzyıl öncesine uzar. Fakat son yıllarda "ortaya çıkan" ya da "icat edilen" çok sayıda yeni mazar da vardır. İcat edilen şey yeni bir bina veya nesne değil, var olanlara yeni bir kutsallığın atfedilmesidir. Bişkek'te bulunan *Kut Mazar* buna güzel bir örnektir. Bu mazarın bulunduğu ev önceden çevresinden ayırt edilmeyen, Bişkek merkezine yakın sıradan bir evmiş. Bir gece, evin sahibi evine bir kaç tane *közüaçık* davet etmiş. Bu *közüaçık*lardan biri Talas şehrinden gelen çok güçlü bir *közüaçık* olduğuna inanılan bir adammış. Evin bahçesinde sohbet edip çay içerlerken birden doğadışı bir ışığın gökyüzünden bahçeye doğru geldiğini görmüşler. Hepsinin şaşkın bakışları altında, bu ışık oturdukları yerden bir kaç metre öteye düşmüş. O gece yaşananların şehirde duyulması ve evin kutsal bir mazar olarak ünlenmesi sadece bir kaç haftayı bulmuş. O günden beri, bu eve, "kut"un (nimet, iyilik) gönderildiği yer anlamına gelen *Kut Mazar* denilmektedir. O gecenin tanıkları, gördükleri ışığın Tanrı tarafından Talas'tan gelen Canişbek Ata onuruna gönderildiğine karar vermişler. O yüzden, evin asıl sahibi başka bir yere taşınmış ve şimdi mezar olan bu evin *başçısı* olarak Canişbek Ata'ya devretmiş. Bir kaç ay sonra ise Canişbek Ata diğer bir kaç *közüaçık* ile bir araya gelip eski Kırgız geleneklerini araştırıp bunları halka anlatmayı amaçlayan bir dernek kurmuş. *Kut Mazar*, özellikle Bişkek şehrinden çok sayıda ziyaretçi çekmektedir. Nevruz gibi geleneksel kutlamalar için toplanma yerlerinden biri olduğu gibi günlük olarak da çok sayıda ziyaretçisi bulunmaktadır. Özellikle, şehir merkezinde yaşayan ve uzaktaki mazarlara gitmeye vakti olmayan insanların işlerine gitmeden önce durup dua edip dilekte bulundukları bir mazar haline gelmiştir. Birçok insan Canişbek Ata'ya danışmaya, duasını almaya ve dileklerini iletmeye gelir.

Sonradan icat edilen mazarlara bir başka örnek de Oş şehrinin dışında bulunan *Düldül At* mazarıdır. Etrafı Müslüman ve Ortodoks Hıristiyan mezarlıklarıyla çevrili olan bu mazar aslında çok eskiden beri içinde birinin yattığı bir kabirmiş. Ama kendine *tabıp* (şifacı) diyen bir adam 1996 yılında burayı bulup temizleyip insanlardan para toplayıp küçük bir mazara çevirinceye kadar kimse burayı bilmezmiş. Bu tabibin anlattığına göre, kendisi bir gün çok hasta olur ve rüyasında Ahmet Yesevi'nin kendisini bu kabre yönlendirdiğini görür. O rüyadan sonra "gözü açılır" ve yeni sahip olduğu güçler sayesinde bu kabri bulabilir. Ona göre, mazarın "arbak"ı bir yılana aittir. Mesela, konuşmamız sırasında konuşmasını birdenbire kesip bir süre sessiz kalmasını bu yılanın ruhunun müdahale etmesiyle açıklamıştı. Kendisi sağlığına kavuşmuş durumda ve kendisi artık o mazara gelen hasta insanları tedavi ediyor. Önceden hiç bilmediği Kuran'dan sureler ezberlemiş ve bunları içinde Ahmet Yesevi'ye övgüler olan "batalar"la birleştirip talep

eden ziyaretçilere okuyor. Ne kendisi, ne de ziyarete gelenler bu kabirde kimin yattığı ile ilgileniyor, ama hepsi mazarın kutsallığına ve gücüne inanmış durumdalar. *Düldül At* mazarının ünü Özbekistan'a kadar yayılmış ve mazar oradan dahi ziyaretçi çekmektedir.

Sonuç Olarak

Kırgızistan'da son yıllarda canlanan mazar pratiklerini ve yeni mazarların icadını, Sovyet baskısının kalkmasıyla eski bir dini geleneğe dönüş, Kırgız milli kimliğini tanımlama çabası ve hayatın hemen her alanında karmaşa yaşayan Kırgızların kaosla mücadele etmek için geliştirdikleri bir yöntem olarak açıklayabiliriz. Her ne kadar mazar ziyaretleri köklü bir gelenek olsa da Sovyetler yönetimi sırasında sekteye uğramış, etkin bir şekilde bastırılmış ve bağımsızlık sonrası bir anlamda yeniden keşfedilmiştir. Fakat yeni kaotik düzen içinde bu gelenek yeni anlamlar kazanmış ve yeni işlevler üstlenmiştir. Mazarlar, entelektüel seviyede milli kimlik yaratma aracı olarak kullanılmalarının yanında, sıradan Kırgızlar için başka destek formlarının olmadığı, eskiden var olanların ortadan kalktığı bir ortamda yeni bir umut kaynağı, güvende hissetme ve var olma olanağı sunmuşlardır. Mazarlar, sorunlara çözüm getirmese de en azından ziyaret eden insanların bu sorunlar karşısında kendilerini çaresiz hissetmemelerini sağlayabilmektedirler. Üstelik sakin, doğa içinde bulunan mazarlara seyahat, benzer veya daha kötü tecrübeleri olan diğer ziyaretçiler ile tanışıp dertleşme, kendilerini daha az endişeli ve daha az umutsuz hissetmelerini sağlamaktadır. Özetle, Kırgızlar günümüz toplumunda kutsal yerleri kendi tecrübeleriyle, planlarıyla ve umutlarıyla yaratıcı bir şekilde özdeşleştirmektedirler.

KAYNAKÇA

DeWeese, D. (1994). *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*. Pensilvanya: The Pennsylvannia State University Press.

Diykanbayeva, M. (2009). *Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültünün Yaşayan Kültüre Etkileri*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Ankara.

Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press.

Gross, J. (1999). The Polemic of "Official" and "Unofficial" Islam: Sufism in Soviet Central Asia. In F. de Jong & B. Radtke (Eds.), *Islamic Mysticism Contested: Thirteen Centuries of Controversies and Polemics*. (pp. 520-542). Boston: Brill.

Kehl-Bodrogi, K. (2005). *Saints, Shrines and Spirits in Khorezm: A Study of Local Islam in post-Soviet Uzbekistan*. Halle/Saale: Max Planck Institute for Social Anthropology.

Louw, M. (2007). *Everyday Islam in post-Soviet Central Asia*: Routledge.

McBrien, J. (2006). Extreme Conversations: Secularism, Religious Pluralism, and the Rhetoric of Islamic Extremism in Southern Kyrgyzstan. In C.Hann, (Eds), *The post-Socialist Religious Question: Faith and Power in Central Asia and East-Central*

Europe. Berlin: Transaction Publishers.
Poliakov, S.P. (1992). *Everyday Islam: Religion and Tradition in Rural Central Asia*. Londra: M.E. Sharpe.
Saroyan, M. (1997). *Minorities, Mullahs, and Modernity: Reshaping Community in the Late Soviet Union*. Berkeley: University of California Press.
Tyson, D. (1997). Shrine Pilgrimage in Turkmenistan as a Means to Understand Islam among the Turkmen. *Central Asia Monitor, 1,* 1-20.

Özet

KIRGIZİSTAN MEZAR ZİYARETLERİ

Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle beraber Orta Asya genelinde dini bir canlanış başlamıştır. Bu dini canlanışın Kırgızistan'daki yansıması gittikçe popülerleşen mazar ziyaretlerinde gözlemlenmektedir. Mazar kelimesi, Kırgızistan'da en sık kullanılan haliyle "kutsal yer" (ıyık cer) anlamına gelir. Bu kutsal yerler genellikle pınar, sıra dışı kaya oluşumları, mağaralar, karınca yuvaları, dağ ve ağaç gibi doğal oluşumlardır. Bazı mazarlar ise önemli olayların gerçekleştiğine inanılan yerlerde konumlanmıştır. Mazar merkezli ibadet Kırgızların ruhani hayatlarında merkezi bir konuma sahiptir. Mazarların özel vasıfları olduğuna, bu yerlerin kutsal ruhlar tarafından iskân edildiğine ve bu kutsal yerlerde yapılan duaların, dilenen dileklerin Allah'a daha etkili ve anlamlı bir şekilde iletildiğine inanırlar.

Kırgızistan'daki mazar merkezli inanışlar ve ritüeller İslamiyet öncesine dayanır ve İslamiyet'le uyumlu hale getirilip günümüze kadar yaşatılmıştır. Bu süreç içinde hikâyeleri, ritüelleri ve inanış biçimleriyle çok zengin bir mazar kültürü oluşmuştur. Sovyetler Birliği sırasında baskı altına alınıp zarar gördüyse de din üzerindeki baskının gevşemesiyle birlikte mazar geleneği yeni anlamlar kazanarak tekrar canlanmış ve Kırgızlar için yeni sosyal, kültürel, dini ve hatta politik işlevler üstlenmiştir. Mazarlar, entelektüel Kırgızlar için Kırgız milli kimliğini tanımlama aracı haline gelmiş, sıradan Kırgızlar içinse bağımsızlık sonrası yaşanan sürekli kargaşa ve endişe ortamında avuntu; ekonomik, ailesel ve sağlıkla ilgili problemlerine çare olmuşlardır.

Anahtar Sözcükler: Popüler inanışlar, Popüler İslam, Türbe ziyaretleri, Orta Asya, Kırgızistan

Abstract

MAZAR WORSHIP IN KYRGYZSTAN

With the collapse of the Soviet Union, Central Asia has experienced a religious revivalism. Region-wide religious revivalism is most obvious in increasingly popular mazar worship in Kyrgyzstan. The most common usage of the mazar term in Kyrgyzstan refers to a sacred place or a shrine. These holy sites are centered around natural objects or formations such as springs, caves, unusual rock formations, anthills, mountains, or trees. Some others are located at places where important events are believed to have occurred. Mazar visits hold a central place in spiritual lives of the Kyrgyz. They believe that the mazars have special qualities, are occupied by spirits and that the worship in these sacred sites is delivered to God in a more effective and meaningful way.

The mazar-centered beliefs and rituals in Kyrgyzstan go back to pre-Islamic era, but have been adapted with Islamic principles and have survived until today. Throughout long history, a rich mazar culture has come into existence with stories, rituals and belief forms. Even though it has been damaged and even destroyed during the Soviet Union, the mazar tradition has revitalized during independence period with new meanings. The mazars provide new social, cultural, religious and even political functions for the Kyrgyz people today. While the mazars serve as tools for intellectual Kyrgyz who try to construct a national identity, they provide ordinary Kyrgyz with solace and hope of aid for their economic, health and family problems in an era of constant chaos and anxiety.

Keywords: Popular beliefs, Popular Islam, Shrine visits, Central Asia, Kyrgyzstan